

TO FIGUERAS, Lluís, *Família i hereu a la Catalunya nord-oriental (segles X-XII)*. Montserrat, Publicacions de l'Abadia de Montserrat (Biblioteca Abat Oliba, 185), 1997, 407 p.

Un mal costum molt estès fa que sovint els llibres donin menys d'allò que el seu títol ofereix. En el cas present passa el contrari: l'obra va més enllà del que pot fer pensar el títol, estudia l'organització del territori, així com les formes de domini i d'accés a la terra i, finalment, la manera en què aquestes formes d'organització econòmica (de la propietat i de la producció) afecten la composició de la família i les formes d'heretament.

El treball prové de la tesi doctoral de l'autor (Universitat de Barcelona, 1989), que ha patit el lamentable retard amb què aquestes obres surten a la llum en el nostre país, si és que ho aconsegueixen; To, però, ha incorporat a la seva obra les aportacions posteriors d'interès: que la tesi tingui ja alguns anys no vol dir gens, en aquest cas, que l'obra no sigui actual. En canvi l'origen es detecta en una prolixitat de vegades potser excessiva en la demostració, en un prurit d'acumular tots els exemples i variants coneguts, en un recurs a l'estadística i a la casuística: davant la migradesa de la documentació disponible, no té gaire sentit, per exemple, comptar quantes vendes són fetes per mares amb un o amb més fills: la situació familiar de fons és la mateixa.

L'obra, a part d'un magnífic pròleg de Pierre Bonnassie, consta d'una introducció típica de tesi (estat de la qüestió, plantejament de la recerca, mètode i fonts disponibles), i de set capítols, que es poden dividir en dues parts: els quatre primers, referents al món prefeudal, i els tres restants, en els quals s'estudien els canvis que l'adveniment del feudalisme provocà en la pagesia i, com a conseqüència, en la família i el sistema hereditari.

El capítol primer es dedica a l'organització del territori, estudiant el paper dels comtats, els castells, les viles i les parròquies, així com els drets de propietat sobre la terra. El més important és la caracterització de la vila com un domini senyorial, un espai on els drets públics pertanyen al senyor, que pot ser també a la vegada propietari alodial de part o tot el territori; si l'alou senyorial és parcial, la resta de la terra està en mans de pagesos aloers. Aquesta darrera afirmació, que surt repetidament al llarg de l'obra, no em sembla prou correcta, però aquesta és una discussió que no cal tenir aquí, atès que no afecta l'argument; diré només que les formes de possessió dels senyors i dels pagesos no tenien perquè ser simètriques i em sembla que no ho eren. També és interessant la presentació de la parròquia, a partir de l'any 1000, com un nou marc de sociabilitat que s'anà imposant al vilatà anterior.

La resta d'aquesta primera part se centra ja en les estructures familiars. L'examen dels testaments i les transmissions permeten conèixer una família nuclear, dirigida pel cap de casa, normalment l'home, però en el seu defecte la dona, que d'altra banda conserva un paper econòmic important: pot posseir béns propis i disposar-ne i generalment apareix associada al marit en les compres que fa el matrimoni. El sistema hereditari és l'assenyalat en el dret visigòtic: repartiment igualitari entre tots els fills, tant mascles com femelles, sovint en forma d'herència indivisa. Els coheretaments no acostumaven, però, a ser de llarga durada i sens dubte no implicaven residència conjunta; no tant, com diu To, perquè «es preveia un interludi de possessió conjunta per part dels hereus» (p. 91) com perquè la mort, l'exigüitat de l'herència o les desavinences entre els hereus portaven, via concentració, venda o repartiment, a liquidar la copossessió. Aquest és, però, un tema que mereix més atenció i que podria explicar per exemple el que ara considerem més aviat com anomalies en les successions dels primers comtes catalans. Tot i això, la tendència era sens dubte a l'explotació unifamiliar i l'herència universal provocava un important mercat de terres, tant per obtenir explotacions més cohesionades com quan les explotacions

resultaven insuficients; em sembla però una mica aventurat barrejar amb això les teories de Txayanov sobre els canvis en les dimensions de l'explotació al llarg del cicle de vida; que vídues amb fills siguin sovint venedors sembla més explicable per la misèria que pel desig d'adaptar la grandària de l'explotació a la força de treball disponible.

La igualtat hereditària es va començar a esquarterar a través de la millora del terç i la consideració del dot de les dones com una forma d'herència avançada; en canvi, l'apartament de la dona de la successió de càrrecs i de l'herència dels castells no té, al meu entendre, res a veure amb l'herència. La principal forma de desigualtat hereditària sembla que es produí mitjançant les cessions entre vius, ja fos mitjançant donació o venda, normalment en favor d'un fill mascle. Les donacions entre vius permetien que el fill afavorit pogués disposar de terres o rendes, pogués crear una família abans de la mort dels pares i potser assegurar l'atenció d'aquestes en la vellesa; però sobretot la donació entre vius apareix al mateix temps que el dot femení, com a contrapartida a aquest: sovint la donació era feta amb reserva d'usdefruit en favor dels donants, de manera que en realitat no era més que una promesa ferma d'herència.

En tot cas l'herència compartida i les estructures agràries flexibles a què dona lloc s'avé bé amb la família neolocal, la designació mitjançant un nom únic i la possibilitat d'obtenir terres més enllà de l'herència, per compra o apriació.

El matrimoni com a contracte excoïent entre un home i una dona era ja una institució sòlidament establerta al segle x; la pressió de l'Església havia arraconat el concubinatge i altres formes secundàries de tradició germànica. La legalitat del contracte matrimonial reposava en el dot ofert pel marit, refundat amb el *morgengabe* (donació per la pèrdua de la virginitat) l'endemà de les noces. El dot del marit podia ser un bé determinat, que passava a poder de l'esposa, o el *decimum*, el dret a la desena part dels béns de l'espòs i per tant un cert control sobre aquests. A partir del segle x comença a aparèixer el dot femení, lligat possiblement als canvis en els costums hereditaris, però també, fa observar To, a les dificultats per a trobar noves terres on aposentar-se. Tot i que cadascun dels esposos manté la propietat dels béns aportats al matrimoni, es produeix una forta integració de la propietat familiar, per diverses raons: el dot, acompanyat de vegades de donacions o fins i tot vendes de béns entre els esposos, les compres fetes en comú i la preeminència del marit com a cap de casa a l'hora de prendre decisions. Tot i una certa capacitat de control a través del *decimum*, la dona, només en l'estat de vídua obtenia la independència que sovint se li suposa: si es tornava a casar perdia tots els béns que no hagués aportat al matrimoni. De tota manera To no planteja què succeïa amb el *decimum* ni si, en cas de no tenir fills, podia disposar almenys de la meitat dels béns comprats conjuntament amb el marit o aquests passaven a la família del difunt.

La segona part del llibre fa referència als canvis ocorreguts en l'explotació de la terra i en els costums hereditaris, com a conseqüència de l'aparició del feudalisme. Al segle xi la violència senyorial creix als comtats catalans, com a tot l'occident europeu, i acaba institucionalitzant-se en l'anomenada senyoria banal, tot i que el mot «senyoria» no apareix a Catalunya fins gairebé a finals del s. xii (1188). To, seguint els seus mestres Salmach i Bonnassie, creu que es tracta d'una ruptura que comporta una allau de noves imposicions sobre la pagesia, fins a arribar a la servitud; al meu entendre les coses no són tan clares i el feudalisme inicial, més que afectar la situació dels pagesos, comporta un canvi entre els detentors de rendes, una redistribució de poder i renda en el si de la classe senyorial; no es tracta de discutir ara el tema, sinó només d'assenyalar que avui no hi ha sobre la qüestió la unanimitat existent quan To va escriure la seva tesi.

En tot cas, To explica molt bé el gradual procés de domini sobre la pagesia fins arribar a l'asserviment, tot i que el procés suscita diverses preguntes: quin tipus de submissió

o de servitud representen els termes *homo proprius et solidus*? van més enllà del poder que tenia un immunista carolingi?; perquè la fraseologia utilitzada en les relacions entre senyors i pagesos és tan semblant a l'utilitzada en els lligams entre senyors? i, la pregunta bàsica: representava la servitud un increment d'imposicions sobre els pagesos?, extrem aquest darrer al qual To respon taxativament que no.

La consolidació de la senyoria permet el sorgiment de dinasties senyoriales, al seu torn obligades a obtenir els serveis de cavallers mitjançant pactes (*convenientiae*). La força del senyor feudal resideix en el castell, instrument de defensa de cara a l'exterior i de domini a l'interior de la senyoria. Com a contrapartida al castell apareixen les sagres, l'espai protegit, sacralitzat, entorn a la parròquia, un element més del procés de pau i treva, al seu torn resposta a la violència senyorial indiscriminada.

L'assentament de la societat senyorial explica el triomf del mas com una de les estructures fonamentals de la societat rural. Certament, ni el nom ni el tipus d'explotació no són cap novetat al segle XII, però en aquest moment «el mas es converteix a poc a poc en la unitat base de la senyoria en tots els seus nivells» (p. 196), una unitat a la vegada d'explotació i de percepció de rendes i serveis, pouser de vegades més de gestió que d'explotació. L'afirmació és segurament una mica agosarada: el mas, tal com el descriu To, és la gran novetat del segle XII i potser fins i tot des de mitjan XI, però considerar-la com la unitat de base de la senyoria és anar massa enllà: les terres tradicionalment conreades des dels pobles no es van veure pas integrades en les noves estructures dels masos; al meu parer, aquests són sobretot el resultat de la fam de terres provocada pel creixement de la població i la necessitat d'obtenir aquestes terres artificant clarianes de bosc. Certament la formació de masos enriqueix la senyoria i la seva estructura facilitava el control senyorial; però l'àrea nord-oriental de Catalunya no va ser mai una terra *només* de masos, com l'afirmació de To podria fer pensar.

Nogensmenys el creixement del nombre de masos és un pilar important de la feudalització. Les rendes que pesen sobre el mas depenen tant de la propietat de la terra (de l'alou del senyor) com de la sobirania banal; però en el mas totes les prestacions, qualsevol que sigui el seu origen, s'inclouen en un mateix contracte, simplificant així l'administració senyorial. Més encara: el mas comporta una nova servitud, no personal, com la servitud anterior, sinó real (per raó de la terra ocupada), que implica una limitació de llibertat que els habitants del mas es veuen obligats a acceptar per accedir-hi i que només pot ser eliminada pagant la *remença*, redimint-se.

La difusió de la senyoria i l'expansió del mas com a unitat d'explotació i de captació de rendes, van suposar una nova visió de la família i uns nous usos successoris. La tendència a privilegiar un fill i a associar-lo a la gestió del patrimoni en vida dels pares es reforça entre les famílies nobles: els fills no escollits reben una part petita de l'herència, que els condemna a la solteria, a buscar fortuna (la conquesta de la Catalunya Nova i més tard les de València i Mallorca permetren la formació d'unes poques branques nobiliàries col·laterals) o a entrar al servei d'un senyor, de vegades el mateix germà hereu. Les filles queden heretades amb el dot fins al punt que, en el cas que no hi hagi fills mascles, el gendre i no la filla és associat pels pares a la gestió del patrimoni i cridat a la successió. D'altra banda el feudalisme impregna tota la relació entre els nobles: sovint veiem com els germans no hereus reben la seva part de l'herència com un feude pel qual han de prestar fidelitat a l'hereu; fins i tot de vegades és l'esposa la que jura fidelitat al seu espòs i senyor! En aquesta visió molt clara de la interdependència entre el feudalisme i el canvi en els costums hereditaris, To no esmenta un aspecte que em sembla bàsic per entendre la difusió de l'hereu: l'obligació que els béns rebuts en feu no siguin dividits, sinó que passin a un únic successor; al meu entendre és la pedra angular del sistema, tant

pel que fa a la successió entre nobles com a la imposició d'aquesta mateixa limitació als masos.

A partir de mitjan segle xi, la majoria dels pagesos són tinents i l'herència és la forma més corrent d'accés a la terra. L'alou no noble pràcticament desapareix i el mercat de terres queda molt restringit. Tot i que la meua visió del procés és diferent a la de To, el fet no admet discussió. La tinença pagesa era per regla general indefinida i sovint traspasable, encara que en aquest darrer cas el senyor podia reclamar un cert dret d'intervenció. Encara que la norma hereditària seguia essent el repartiment universal visigòtic, a mitjan segle xii la forma més corrent de successió és l'heretament. L'heretament és el traspàs pactat dels béns a un fill (l'hereu) en vida dels pares, que conserven l'usdefruit sobre els béns llegats. L'heretament implica l'obligació de convivència i de treball en comú i dóna lloc per tant a la formació de famílies troncal; s'acostuma a emmarcar en els pactes pel casament de l'hereu, de manera que un dels seus aspectes és la constitució de l'esponsalici, contrapartida al dot que la dona aporta al matrimoni: antecedent clar dels «capítols matrimonials» que han regit la vida familiar i la successió a Catalunya fins fa ben pocs anys.

Perquè sorgeix i s'imposa l'heretament? To revisa les principals teories explicatives i privilegia amb raó la correlació entre l'heretament i el dot femení d'una banda i, sobretot, la imposició senyorial que el mas fos traspasat indivís. I si he dit que To no tenia prou raó en afirmar que el mas es convertia en la unitat bàsica de la senyoria, en canvi cal dir que la successió indivisa, que en el mas era una obligació imposada pels senyors, es convertí ràpidament en costum acceptat lliurement pels pagesos de poble i els menestrals, que no hi estaven obligats, i acabà essent la forma «normal» de successió a Catalunya.

Per tant l'heretament únic (que en principi no implica que l'escollit hagi de ser el primogènit) respon a la mateixa lògica que l'obligació de permanència al mas, que porta en última instància a la servitud, a l'obligació de redimir-se per a abandonar-lo. I també a la mateixa lògica que porta els senyors a resoldre la situació dels masos que la mort del cap de casa ha deixat sense una capacitat de treball suficient ni prou capital per a tirar endavant l'explotació, adjuntant una nova família que rebia una espècie d'heretament invers: els anteriors hereus, o bé eren alimentats en la seva minoria d'edat i dotats (indemnitzats) a l'hora d'abandonar el mas, o bé s'integraven mitjançant casament amb algun membre de la família sobrevinguda.

La seva inclusió en aquest conjunt de pràctiques explica, com adverteix To, que la servitud catalana no impliqui un increment de prestacions (sovint els remences seran els pagesos més rics), sinó un major control senyorial a través d'una sèrie de drets puntuals de justícia (intèstia, exòrquia, cugúcia...) reblats per l'obligació de redimir-se: la finalitat de la servitud, que els pagesos acceptaven com un punt més del contracte que els permetia accedir al mas, no era augmentar la pressió senyorial, sinó assegurar l'ocupació permanent dels masos. Puc afegir, continuant l'argument de To, que el dret de maltractar (en realitat la immunitat judicial), que s'ha considerat com la culminació de la servitud, no afectava només els remences, sinó tots els pagesos sota jurisdicció senyorial.

Després d'aquesta robusta argumentació sobre l'evolució de la família i l'aparició de l'hereu, To pot concloure amb tota raó: «Tradicionalment s'ha volgut situar la família en l'àmbit de les estructures immòbils, resistents als canvis malgrat el pas dels segles. Espero haver contribuït a demostrar que la història de la família no va restar al marge del context social ni de les seves transformacions» (p. 352).

No cal afegir res més. L'obra de To és una tesi en el ple sentit de la paraula: parteix d'una hipòtesi i la demostra satisfactòriament; per desgràcia, això, que hauria de ser la norma, no es pot dir de moltes tesis. Els desacords i els punts millorables no són més

que petites arrugues en el teixit. A part dels punts ja indicats en el text, se li pot criticar la incomprensió (o almenys l'explicació poc encertada) del contracte *ad complantandum* que apareix a les p. 282-283: es presenta com un contracte de duració limitada, normalment de set anys, però no s'indica que això només era la primera part del contracte, que continuava indefinidament amb la cessió de la meitat de la vinya al coplantador. I, finalment, dues petites remarques de vocabulari: *premortem* és inexistent; per indicar la successió entre vius caldria usar en tot cas *ante mortem*; i "unigenitura" és la qualitat de fill únic, no la concentració de l'herència en un únic fill, que és el sentit utilitzat en el text (p. 305).

Que per trobar retrets calgui anar a parar a aquestes minúcies, indica clarament l'excel·lència de l'obra. Restava només felicitar l'autor i tots aquells que l'han feta possible i agrair-los aquesta important aportació al coneixement del nostre passat col·lectiu.

GASPAR FERRI

PÉREZ PICAZO, M. T.; SEGURA I MAS, A. i FERRER I ALÒS, L. (eds.), *Els catalans a Espanya, 1760-1914*. Universitat de Barcelona-Centre d'Història Contemporània de Catalunya, Barcelona, 1996.

És fonamental per a les historiografies nacionals disposar d'una anàlisi en profunditat del paper que els seus homes han acomplert en la formació d'un estat. En el cas català, els decrets de Nova Planta i la supressió de les institucions nacionals a principis del segle XVIII van suposar un trencament profund des del punt de mira de la mobilitat geogràfica de les persones i dels moviments migratoris dintre la monarquia hispànica. Per a Catalunya el nou model d'inserció política i econòmica dins d'Espanya va significar la participació dels seus naturals en l'empenta de l'activitat econòmica, sobretot als segles XVIII i XIX, és a dir, en el període conegut com de transició de l'Antic Règim al liberalisme.

Els treballs d'investigació que s'havien dut a terme sobre el paper dels catalans en l'economia espanyola sempre havien fet esment de la rellevància que, en el marc de l'endarreriment econòmic peninsular, van tenir els inicis de la industrialització al Principat a finals del segle XVIII i al llarg del vuit-cents. Molt poques vegades, però, s'ha explicat el paper que globalment van fer els empresaris, treballadors, funcionaris o agents econòmics catalans en el procés de creixement econòmic de l'Espanya contemporània. La iniciativa de M. T. Pérez Picazo, A. Segura i L. Ferrer de convocar un congrés on, sota la perspectiva del conjunt de les nacions i/o regions de l'Estat, s'estudiés a fons aquesta aportació constitueix un punt fonamental per tal d'explicar quin ha estat el paper dels catalans en l'inici del procés de canvi econòmic i social peninsular i sintetitzar totes les aportacions que —indirectament o de retruc— s'hi han anat fent. Al llarg d'aquesta tasca haurien de caure o ser sotmesos a revisió profunda els tòpics i llocs comuns que s'han reiterat per alguns sectors de la historiografia més reaccionària, servidors d'una idea imperial carrinclona i totalitària. El resultat ha estat un llibre que aborda tots aquests temes i du a terme un autèntic estat de la qüestió.

Amb aquests objectius i el suport institucional de la Generalitat de Catalunya, els organitzadors van dur a terme diverses sessions preparatòries, per tal de desbrossar el terreny i posar en comú materials i objectius, de manera que els investigadors centrats en la temàtica regional anassen delimitant les seues conclusions sota un mateix prisma. Alhora, s'encarregaren diverses ponències a investigadors de reconegut prestigi, que han elaborat el marc general temàtic i cronològic, dins del qual s'insereixen les aportacions